

N EDERLANDSE ARCHITECTUUR ALS EXPORTPRODUCT

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2010/2.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

Nederlandse architecten zijn wereldberoemd om hun radicale en pragmatische benadering. Mogelijk komt dat door de poldermentaliteit en vermaarde ingenieurskunst die resulteerde in het Hollandse “gemaakte landschap”. In tegenstelling tot vermaarde voorgangers als Berlage en Van Eesteren bouwen Nederlandse architecten en stedenbouwkundigen vandaag steeds vaker buiten de polder, tot ver buiten de eigen landsgrenzen.

Onbetwist het meest in het oog springende buitenlandse project is het door het OMA (Office for Metropolitan Architecture) ontworpen CCTV-complex in Beijing, het nieuwe hoofdkwartier van de Chinese staatstelevisie waarvan het bijbehorende hotel-complex onlangs in de as werd gelegd. OMA, het toonaangevende in Rotterdam gevestigde bureau van Rem Koolhaas dat nevenvestigingen heeft in Peking, Hongkong en New York, domineerde de laatste twee decennia het discours. Naast een reeks invloedrijke publicaties schreef OMA geschiedenis met een belangwekkend gebouwd repertoire dat nog steeds voor veel architecten als voorbeeld dient.¹

In navolging van Koolhaas verleggen sinds het laatste decennium van de vorige eeuw steeds meer Nederlandse ontwerpers hun grenzen. Architectuurcriticus Bart Lootsma beschreef destijds in zijn boek *Superdutch* (2000) hoe een nieuwe garde opkwam, bestaande uit een groep radicale architecten. Die groep trok toen internationaal de aandacht door een typisch Nederlands realisme en pragmatisme te combineren met een internationale oriëntatie. De zogenaamde Superdutch-generatie produceerde een vernieuwende vormentaal. De kracht van deze jonge generatie was het vermogen om conceptueel te denken. De veranderende sociale en politieke ontwikkelingen brachten

HARRY DEN HARTOG

werd geboren in 1972 te Rotterdam. Studeerde stedenbouwkunde aan de Academie van Bouwkunst in Rotterdam. Was werkzaam als stedenbouwkundig ontwerper bij verschillende toonaangevende (landschap)architectenbureaus. In 2004 richtte hij Urban Language op (www.urbanlanguage.org), dat tot doel heeft door middel van publicaties, ontwerp en onderzoek de nieuwe ontwikkelingen binnen de stedenbouw te verklaren en het debat te voeren.

Adres: harry.den.hartog@urbanlanguage.org.

---

een en ander in een stroomversnelling. De Berlijnse Muur viel, de economie groeide ongekend en er was veel werk te doen, vooral buiten de eigen landsgrenzen. Vanuit een nuchtere mentaliteit ontwierpen deze relatief jonge Nederlandse architecten vernuftige oplossingen met een expressieve maar zakelijke vormtaal. De Superdutch-generatie is er indertijd in geslaagd met een conceptuele en een op onderzoek gebaseerde benadering een diverse maar toch herkenbare stijl te creëren.

De bureaus die deel uitmaakten van deze generatie bepalen vandaag nog steeds het aanzien van de Nederlandse architectuur; het zijn, in willekeurige volgorde: MVRDV, West 8, OMA, Erick van Egeraat, UNStudio, de Architecten Cie., Neutelings-Riedijk, Wiel Arets en Mecanoo, internationaal vermaarde namen met een indrukwekkend repertoire projecten, bekend in alle hoeken van de wereld.

Een nieuwe, jongere Nederlandse generatie laat helaas nog op zich wachten. Door de zware taak “beter te moeten zijn dan de vorige generatie” en door de steeds zwaardere concurrentie als gevolg van de toegenomen globalisering lukt het slechts weinigen om succesvol een nieuwe beroepspraktijk op te richten. Terwijl deze jongste generatie ook nog eens bijzonder hard getroffen wordt door de snel veranderde economische realiteit (velen hebben personeel ontslagen of zelfs hun bureau moeten opheffen), bouwt de inmiddels tot de gevestigde orde behorende Superdutch-generatie er nog steeds lustig op los.

MVRDV (met Adept), ontwerp voor *Sky Village*, Kopenhagen, Denemarken, copyright MVRDV.

OPKOMENDE LANDEN

Opvallend is dat veel projecten met name in de nieuwe opkomende landen worden uitgevoerd, waaronder China en Rusland, en ook in de Golfstaten. In de vakwereld zijn verschillende debatten gevoerd over het al dan niet aannemen van opdrachten van dubieuze opdrachtgevers en dictatoriale regimes. Vooral de opdracht voor CCTV en TVCC deed veel stof opwaaien. De belangrijkste reden van Rem Koolhaas en zijn bureau om deze opdracht toch te willen uitvoeren is het geloof in de veranderende krachten binnen de Chinese samenleving. De voorbije jaren is het land veel opener geworden en de verwachting is dat dit proces zich zal doorzetten. In navolging van deze prestigieuze opdracht bouwt OMA momenteel de Shenzhen Stock Exchange en presenteerde het onlangs een ontwerp voor het Performing Arts Centre in Taipei (Taiwan). In samenwerking met het Chinese architectenbureau Urbanus werkt OMA momenteel ook aan een spectaculair plan voor een cultureel park in de Zuid-Chinese stad Shenzhen. Dit plan met de naam “Crystal Island” bestaat uit een publiek toegankelijk parklandschap van zo’n twintig hectare, met tuinen, een “Ceremonial Plaza” en kleinschalige gebouwen geclusterd in “Design Villages”. Een opgetilde voetgangers-traverse, de “Ring Connector”, verbindt de losse fragmenten. Onder het maaiveld komt het belangrijkste knooppunt binnen het plaatselijke openbaarvervoersysteem, aangevuld met onder meer winkels. De “Shenzhen Eye” vormt het iconische hart van het plan. Dit is geen object maar een sferisch vacuüm met de nodige ruimte voor verbeelding. Het is op dit moment nog niet duidelijk of en hoe het project uitgevoerd zal worden, maar mochten de plannen in ongewijzigde opzet doorgaan, dan heeft Shenzhen, naast de Stock Exchange, een tweede OMA-icoon. Ditmaal met veel kans op echte stedelijkheid: vooral de centrale ligging en open opzet bieden veel potentie voor sociale en culturele interactie.

Een ander bureau dat veel aan projecten in het Verre Oosten werkt, is UNStudio, het bureau van Ben van Berkel, bekend van het geavanceerde Mercedes Benz-museum in Stuttgart (2006) en de Erasmusbrug in Rotterdam.² Recentelijk werd het luxewinkelcentrum Star geopend in de stad Kaohsiung (Taiwan), waarvan de ingenieuze façade ontworpen is door UNStudio. Momenteel zet dit bureau ook voet op het vasteland van China met twee projecten, waaronder Raffles City, een enorm winkelcentrum met daarbovenop getordeerde torens. Het programma bestaat uit een mix van wonen, werken en winkelen. Ook UNStudio werkt aan een creatief cluster, in Beijing, de hoofdstad van de Volksrepubliek. Om de economie extra te stimuleren, heeft de centrale regering van China in haar laatste twee vijfjarenplannen de creatieve industrie als belangrijke pijler van de nationale economie aangewezen. Sindsdien schieten de creatieve clusters door het hele land als paddenstoelen uit de grond. In New York opende UNStudio onlangs het “New Amsterdam Pavilion”, een geschenk van de Nederlandse overheid

om het vierhonderdjarige jubileum van deze stad te vieren. Ook voor dit paviljoen werkte Ben van Berkel met een getordeerd vlak, zoals al het geval was bij veel eerdere projecten. Van Berkel heeft een persoonlijke fascinatie voor mathematische geometrische vormen. In het Russische Sint-Petersburg werkt het bureau aan een enorme danshal en voor het Duitse Frankfurt am Main ontwierp ze een nieuw Grand Hyatt-hotel.

VERNIEUWENDE IDEEËN

Misschien wel het meest internationale bureau van Nederland — dat in wel heel veel verschillende landen werkt — is het in Rotterdam gevestigde MVRDV (van Winy Maas, Jacob van Rijs en Nathalie de Vries), bekend geworden met Villa VPRO in Hilversum, het Nederlandse paviljoen op de wereldtentoonstelling in Hannover (2000) en publicaties als *FARMAX: Excursions on Density* en *KM3: Excursions on capacity*.

MVRDV manifesteert zich als bureau dat durft te dromen en met de spectaculairste en meest vernieuwende ideeën naar voren komt. Daardoor krijgt het bureau vaak de nodige kritiek in de media, maar dat weerhoudt er hen gelukkig niet van om het publiek te blijven verrassen met vooruitstrevende gedachten en de meest fantastische ontwerpen.

In 2007 kreeg het bureau de opdracht van filmster Brad Pitt om vijf woningen te ontwerpen voor de wijk Lower Ninth Ward in New Orleans. Pitt heeft samen met zijn vrouw Angelina Jolie en de in deze wijk woonachtige bluesvirtuoos Fats Domino het Make It Right-fonds opgericht om de getroffen en van de orkaanramp aan een nieuwe woning te helpen. MVRDV produceerde een vijftal ontwerpen die een politiek statement vormen tegenover de oude regering-Bush. De vijf woningen zijn qua vormtaal afgeleid van het traditionele *shotgun house* en bieden elk op hun eigen manier een mogelijkheid om aan het wassende water te ontkomen, hiermee aantonend dat de situatie nog steeds onveilig is en dat overheidshulp dringend nodig is. De ontwerpen variëren van een huis dat kan drijven tot een paalwoning.

Ook in Azië timmert MVRDV flink aan de weg met zeer gewaagde ontwerpen, zoals een ontwerp voor het centrum van Gwanggyo (2008), een nieuwe stad in Zuid-Korea ten zuiden van Seoul. Dit plan bestaat uit gebouwen in de vorm van steile puntige heuvels waarvan de gevels en terrassen zijn bedekt met groen, zodat een landschapachtig ensemble ontstaat. Het groene complex gebruikt minder energie en water dan traditionele gebouwen. Ook met hun recente ontwerp voor een hoogbouwcomplex in een voorstad van Kopenhagen maakt MVRDV een maatschappelijk statement. De eenheden in dit gebouw zijn zodanig ingericht dat ze zowel voor wonen, werken als voor detailhandel en horeca gebruikt kunnen worden. Dit in tegenstelling tot doorsneeprojecten die dikwijls weinig flexibel gebruikt kunnen worden. Momenteel werkt MVRDV aan nieuwe opdrachten in Noorwegen, China, Taiwan, Oostenrijk, Spanje en Frankrijk.

Links: Office for Metropolitan Architecture (OMA), Shenzhen Stock Exchange (maquette), Shenzhen, China, copyright OMA.

Rechts: UNStudio, *Star Place*, Kaohsiung, Taiwan, copyright UNStudio/ Foto Christian Richters.

Interessant is misschien nog te noemen dat Winy Maas met zijn bureau gevraagd is om een toekomstvisie voor Parijs op te stellen als “post –Kyoto-metropool” in het jaar 2030, met een groen, stedelijk centrum. Het project “Paris Plus Petit” is een van de tien voorstellen van internationale ontwerpteams die in opdracht van de Franse president Nicolas Sarkozy mochten werken aan deze studie. De bekende Nederlandse documentairemaakster Brechtje van der Haak maakte een filmisch verslag van het ontwerpproces.

DICHTER BIJ HUIS

Een ander bureau met veel internationale projecten is de Architecten Cie. Hun in 2008 gerealiseerde ontwerp voor het nieuwe kantoor van DSM in Shanghai kreeg het felbegeerde LEED-certificaat, een internationaal label voor energiezuinige gebouwen. De Architecten Cie. ontwierp ook een spectaculair uitbreidingsplan voor de Noord-Chinese havenstad Tianjin en won onlangs een prijsvraag voor het Tianjin Urban Planning Museum. Dichter bij huis bouwt de Architecten Cie. aan grote plannen, waaronder de nieuwe woonwijk Giustianino Imperatore in Rome en Casa Nova in Bolzano.

Nog dichterbij huis bouwt Neutelings-Riedijk in Antwerpen aan het Museum aan de Stroom, het stadsmuseum dat in 2011 wordt geopend. Dit bureau werkt ook aan een grote *shopping mall* aan de Porte de la Villette in Parijs en aan een stedelijk complex met opera- en concertfaciliteiten in de Sloveense hoofdstad Ljubljana. In Vlaanderen bouwde het bureau onder andere een kunstencentrum in Leuven (STUK) en een appartementencomplex in Antwerpen.

Evenals Neutelings-Riedijk bouwt ook het voormalige EEA, het bureau van Erick van Egeraat dat onlangs noodgedwongen een doorstart maakte, in tegenstelling tot de andere genoemde bureaus vooral in Europese landen. Met vestigingen in Praag, Boedapest, Moskou en Londen werkt Van Egeraat aan musea, stadhuisen en commerciële vastgoedprojecten. Momenteel werkt het tot “Designed by Erick van Egeraat” hernoemde bureau aan een nieuw stadhuis voor Boedapest. Het gaat om een uitbreiding van het bestaande pand met een expressieve, zeer sculpturale vorm.

Een van de weinige landschapsarchitectenbureaus met internationaal toonaangevende plannen is het Rotterdamse West 8 van Adriaan Geuze, een bureau met nevestigingen in Toronto en New York. Momenteel bouwt West 8 in Londen, New York, Toronto, Singapore en in de voormalige Sovjet-Unie. Ook in Spanje heeft het bureau momenteel een project lopen. Het gaat in al deze gevallen om stedelijke openbare ruimten zoals waterpartijen en stadsparken. In navolging van het door hen ontworpen Rotterdamse Schouwburgplein zoekt het bureau naar vernieuwing in het gebruik van stedelijke buitenruimten, door slim materiaalgebruik en inventieve detaillering.

Ook in het Midden-Oosten hebben verschillende Nederlandse bureaus aan plannen gewerkt. Zo heeft OMA een zeer grootschalig masterplan gemaakt voor Waterfront City in Dubai, dat in uitvoering is. Net als werken in China kon ook het werken in de Golfstaten op veel kritiek rekenen, vanwege vaak dubieuze opdrachtgevers en oncontroleerbare of slechte arbeidsomstandigheden op de bouwplaats.

RADICAAL EN ICONISCH

Tot zover een greep uit de belangrijkste bureaus en projecten. Het is onmogelijk om een volledig overzicht te geven van alle Nederlandse bureaus met buitenlandse projecten. Waarschijnlijk heeft meer dan de helft van de bureaus in meer of mindere mate ervaring en opgedaan met projecten in het buitenland. Als burgers van een klein land met een koloniaal handelsverleden is het voor Nederlandse architecten misschien ook voor de hand liggend om eropuit te trekken en elders naar mogelijkheden te zoeken. Duidelijk is dat de Nederlandse avant-gardeontwerpers hun architectuur als exportproduct goed weten te verkopen. Uitzonderingen daargelaten hebben deze ontwerpproducten als gemeenschappelijke deler dat ze radicaal van aard zijn en een iconische vormtaal hanteren.

Veel bureaus hebben inmiddels ook vestigingen geopend in buitenlandse steden. Soms gaat het om slechts een postadres of een enkel individu. Maar in een aantal gevallen gaat het om serieuze ondernemingen die los van de thuisbasis min of meer zelfstandig opereren. Naast de Chinese vestigingen van OMA, waar enkele tientallen mensen werken, heeft bijvoorbeeld het Haagse KOW een kantoor in Shanghai. KOW werkt daar op basis van outsourcing met een relatief goedkoop team Chinezen als personeel

aan Nederlandse projecten. Ook in landen als in India en Brazilië wordt de markt verkend, deels gesteund door overheidsprogramma's zoals de DutchDFA, een programma dat Nederlands "Design, Fashion & Architecture" promoot in het buitenland.

EEN PAVILJOEN EN EEN STRAAT

De Nederlandse overheid steunt nog steeds veel culturele initiatieven. Met projecten zoals het eerder genoemde "New Amsterdam Pavilion" van UNStudio profileert Nederland zich in de buitenwereld als bakermat van creativiteit en vernieuwing. In 2010 organiseert Shanghai de Wereldtentoonstelling met als thema "Better City, Better Life". Na het spraakmakende paviljoen dat MVRDV ontwierp voor de wereldtentoonstelling in Hannover komt Nederland dit jaar opnieuw met een opmerkelijk project. In opdracht van de Rijksbouwmeester ontwierp kunstenaar-architect John Körmeling³ het Nederlandse paviljoen genaamd "Happy Street". Volgens Körmeling begint "een beter leven" in de eigen straat: in het eigen huis en samen met buurtbewoners. Het idee achter "Happy Street" was dan ook om een mix van functies in een zekere dichtheid bij elkaar te brengen, waardoor een gemeenschap ontstaat. Binnen het gegeven perceel ontwierp Körmeling een 450 meter lange meanderende straat waarlangs bekende

Neutelings-Riedijk Architecten, maquette voor een winkelcentrum in Parijs, Frankrijk (nabij de Porte de la Villette), copyright Neutelings-Riedijk Architecten.

Nederlandse architectuur terug te vinden is. Hier staan replica's van filmhuis Cineac van architect Duiker, een gebouwtje van Dudok en een doorzonwoning van Maaskant. In de opgehangen panden worden slimme Nederlandse producten geëxposeerd die het leven kunnen veraangename. Körmeling wil niet dat het paviljoen op een geforceerde versie van de Nederlandse werkelijkheid lijkt en heeft er bewust voor gekozen het maaiveld te voorzien van kunstgras en fake water. Er is ook een link gelegd met de Chinese context van dit paviljoen. Centraal element binnen Happy Street bevindt zich een gebouw in de vorm van een lotusblad, waarin zich de viplounge bevindt. De vorm is geïnspireerd op de kroon van het Westinhotel in Shanghai. De rode kleur van de bestrating verwijst naar de Chinese traditie, waarin de kleur rood onder meer synoniem is voor geluk.

AFSTAND

Het werken in verre landen geeft, naast de culturele verschillen die overbrugd moeten worden, ook de nodige praktische problemen. In de eerste plaats is er de factor afstand. Werken in landen als India en vooral China was de voorbije jaren sterk in opkomst. Soms gingen enkele vertegenwoordigers van het bureau ter plekke de situatie bekijken. Ze maakten vaak letterlijk in de hotelkamer of in het vliegtuig de eerste schetsen. Zodra ze teruggekeerd waren in de Lage Landen werd het contact met de opdrachtgever via fax of e-mail voortgezet. Door de snelheid waarmee in China gewerkt wordt en door het ontbreken van een context, leidde dit soort projecten niet altijd tot een goed resultaat. Om goed te kunnen werken buiten Europa lijkt het dan ook een voorwaarde te zijn om ter plekke een permanent kantoor te hebben of een lokale partner waarmee nauw samengewerkt kan worden. Vooral de laatste optie heeft voordelen, vanwege andere bouwvoorschriften en betalingsproblemen. Juist de grotere en gevestigde bureaus kunnen zich dat veroorloven en bezitten vaak de nodige netwerken, in tegenstelling tot kleinere en jongere bureaus.

Opvallend is dat bureaus als UNStudio, MVRDV en OMA nauwelijks nog projecten in Nederland uitvoeren, een enkele uitzondering daargelaten. Zo haalde het in Rotterdam gevestigde OMA eind 2009 de opdracht voor een nieuw stadskantoor binnen dat pal achter het oude postkantoor komt te staan, dat binnenkort ook onder handen zal worden genomen door UNStudio. Het lijkt er op dat genoemde toparchitecten in de luxe verkeren hun binnenlandse portfolio te kunnen beperken tot dit soort prestigieuze opdrachten.

ZWAAR WEER

Dat geldt niet voor de jonge garde en overige in Nederland gevestigde architecten. Anno 2010 verkeert de Nederlandse architectenbranche in zeer zwaar weer. Volgens recente peilingen van de beroepsorganisatie BNA (Bond van Nederlandse Architecten) zit momenteel ongeveer een derde van de vakgroep zonder werk. De verwachting is dat dit komende maanden zal verergeren. Hoewel ook binnen de in dit artikel genoemde topbureaus slachtoffers zijn gevallen, zullen zij als spelers op de globale markt wel weten te overleven. Voor veel andere bureaus is de situatie bijzonder slecht. Al voor de recessie begon, waren er grote veranderingen gaande. Onder andere door het afronden van de nationale Vinex-opgave (grootschalige door de overheid gestuurde woningbouwprojecten), waardoor opdrachten voortaan vooral door private partijen verdeeld worden. Jonge onervaren bureaus worden dan vaak gezien als risicofactor. Ook is er tegenwoordig de zogenaamde “Europese Aanbesteding”. Deze regulering pakt in de praktijk zeer nadelig uit voor kleinere bureaus die daardoor op de internationale markt bijna kansloos zijn.

Door de crisis gedwongen zal een nieuwe generatie haar kansen moeten zoeken op een ander schaalniveau. Kleinschalige op maat gesneden binnenstedelijke projecten, slimme manieren van hergebruik of ‘groen’ bouwen zijn voor de hand liggende opties. Als reactie op de voorgaande generatie (‘grote jongens’ die uitsluitend ‘iconische architectuur’ produceerden) zijn een nieuw bewustzijn, inspelen op actuele problemen en maatschappelijke betrokkenheid noodzakelijk om opnieuw een radicale vernieuwingsslag te maken. Hopelijk weet een nieuwe generatie hiermee weer internationaal furore te maken.

Noten

- 1 Zie: Hans Ibelings, “Een passie voor het nooit vertoonde. Rem Koolhaas en OMA”, in: *Ons Erfdeel*, jg. 48 (2005), nr. 2, pp. 213-219.
- 2 Zie: Dieter De Clercq, “Architectuur tussen kunst en luchthaven”, in: *Ons Erfdeel*, jg. 52 (2009), nr. 2, pp. 38-45.
- 3 Zie: José Boyens, “De lustige kunst van John Körmeling”, in: *Ons Erfdeel*, jg. 46 (2003), nr. 3, pp. 347-354.